

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2025.34.318>

УДК 94(4)327.39(4):930(47+57)

Ігор Жалоба

д-р. іст. наук, проф., старш. наук. співроб.

Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: i_zhalo@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5364-4518>

ПАН'ЄВРОПЕЙСЬКИЙ РУХ: РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

У статті здійснено спробу аналізу радянської історіографії історії Пан'європейського руху. Зазначається, що окремих праць, у яких би предметно розглядалися історія створення Пан'європейського Союзу, роль у цьому його засновника та ідейного натхненника графа Р.Н. Куденхофе-Калергі, відсутні. Це пояснювалося передовсім тим, що головним викликом у Радянському Союзі для його інтересів розглядали саме діяльність Арістида Бріана, який намагався через діяльність французького уряду реалізувати у практичній площині ідеї Р. Куденхофе-Калергі. Тому вістря радянської історичної науки було спрямоване насамперед на дискредитацію саме бріанівського плану, у контексті якого вже згадувався і Р. Куденхофе-Калергі. Зважаючи на таку підпорядкованість політично-ідеологічним цілям, праці радянських істориків спиралися винятково на твердження В.І. Леніна про неможливість європейської інтеграції, що у другій половині ХХ ст. йшло у розріз з історичною реальністю. Тому домінуючою в радянській історіографії залишалася ідеологізація історичного матеріалу, якої вона практично не змогла позбутися до кінця СРСР. На тлі сильної заідеологізованості радянської історіографії, певним винятком у цьому контексті була монографія О. Чубарьяна, яка вийшла 1987 р. і була присвячена розгляду історії європейської ідеї з ХІІІ століття до 80-х років ХХ ст., і де виділено та проаналізовано етапи її розвитку. Однак загалом історична наука виявилася однією з найжорсткіше регламентованих суспільних наук у Радянському Союзі, з великою внутрішньою самоцензурою.

Ключові слова: *Пан'європейський Рух, Пан'європейський Союз, Р.Н. Куденхофе-Калергі, А. Бріан, радянська історіографія, європейська інтеграція.*

Ihor Zhaloba

Doctor of History, Professor, Senior Researcher
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: i_zhalo@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5364-4518>

PAN-EUROPEAN MOVEMENT: SOVIET HISTORIOGRAPHY OF THE ISSUE

The article attempts to analyse Soviet historiography of the Pan-European Movement. It notes that there are no separate works that would specifically examine the history of the creation of the Pan-European Union, the role of its founder and ideological inspirer Count R.N. Coudenhove-Kalergi in this process. This was explained primarily by the fact that the main challenge to the interests of the Soviet Union was seen as the activities of Aristide Briand, who attempted to implement the ideas of R. Coudenhove-Kalergi in practice through the activities of the French government. Therefore, Soviet historical science focused primarily on discrediting Briand's plan, in the context of which R. Coudenhove-Kalergi had been mentioned. Given this subordination to political and ideological goals, the works of Soviet historians relied exclusively on V.I. Lenin's assertion that European integration was impossible, which in the second half of the 20th century was at odds with historical reality. Therefore, the ideologisation of historical material remained dominant in Soviet historiography, which it was practically unable to shake off until the end of the USSR. Against the backdrop of the strong ideological bias of Soviet historiography, a notable exception in this context was O. Chubaryan's monograph, published in 1987, which examined the history of the European idea from the 13th century to the 1980s, highlighting and analysing the stages of its development. However, in general, historical science turned out to be one of the most strictly regulated social sciences in the Soviet Union, with a high degree of internal self-censorship.

Keywords: *Pan-European Movement, Pan-European Union, R.N. Coudenhove-Kalergi, A. Briand, Soviet historiography, European integration.*

Александра Герстнер від Інституту Фрідріха Майнеке Вільного університету Берліна у своїх рецензіях на дві книги, присвячені Ріхарду Ніколасу Куденгофе-Калергі¹ та Пан'європейському рухові², ще 2004 р. констатувала не згасаючий, а навпаки зростаючий інтерес як до історії

європейської інтеграції загалом, так і до Пан'європейського руху зокрема та його засновника як «ймовірно, найвідомішого проповідника європейської ідеї у міжвоєнний період»³. 2021 р. професорка католицького університету Айхштетт-Інгольштадт, авторка рецензованої біографії про Куденгофе-Калергі Ванесса Конце, пишучи власну рецензію на першу наукову англomовну біографію Р. Куденгофе-Калергі від Мартіна Бонда зауважувала про «своєрідне захоплення» особистістю засновника Пан'європейського Союзу, яке триває донині⁴. Тому недивним є те, що і на початку ХХІ ст. як політичні, так і наукові дискусії щодо історії Пан'європейського руху, ролі й місця в ньому Р. Куденгофе-Калергі не стихають, а кількість публікацій лише зростає. Так, навесні цього року на 51-х Пан'європейських днях в Аахені, присвячених врученню Р. Куденгофе-Калергі європейської премії Карла Великого, одна з панелей була присвячена історії Пан'європейського руху. На ній, у присутності вже згаданого Мартіна Бонда була презентована остання монографія відомого німецького дослідника Пан'європейського руху Мартіна Поссельта «Парламент для Європи. Ріхард Куденхові-Калергі, Пан'європа та західна демократія, 1922–1952»⁵, яка лише вийшла з друку 2025 р.⁶

Зростання уваги до історії Пан'європейського Союзу ми спостерігаємо і на теренах колишнього Радянського Союзу, хоча її вільне від ідеологічних упереджень дослідження уможливилось лише з розпадом цього утворення. В Україні, зокрема, слід відзначити публікації А.Ю. Мартинова⁷, О. Скрипник⁸, А.О. Корочанської⁹, В. Карпо, І. Жалоби¹⁰.

Окремо хотілося би виділити роботи В.С. Трояна та А.О. Беляєвої Перший в окремих своїх розвідках торкається проблем сучасного розвитку Панєвропейського руху¹¹, а у спільній монографії С.С. Трояна та А.М. Киридон представлена перша відома нам спроба подати історію Панєвропейського Союзу від заснування і до сьогодні¹². А.О. Беляєва ж присвятила окрему розвідку західній історіографії панєвропейського руху¹³, чого ми теж раніше не зустрічали.

Значний інтерес до історії європейської інтеграції і, відповідно, пан'європейських ідей спостерігався і в Росії. Так, з 2004 по 2009 рр. там було захищено чотири дисертації, дві з яких безпосередньо присвячені історії Пан'європи¹⁴, а інші розглядали Пан'європейський рух в окремих розділах у контексті тих чи інших подій¹⁵. Вражає й географія інтересу — Москва, Нижній Новгород, Ставрополь.

У цих дисертаційних працях згадується й радянський досвід вивчення й аналізу діяльності Пан'європейського руху. Саме на цьому ми би хотіли зупинитися окремо у нашій статті.

Якщо ми заглянемо в енциклопедичні довідники радянського часу, то у їх ранніх виданнях ми не знайдемо нічого про Пан'європейський Союз і

його керівників. У другому виданні «Великої радянської енциклопедії» поняття «Пан-Європа» зводилося винятково до ініціативи А. Бріана 1929 р. і її краху 1931 р.¹⁶ Такого плану стаття, хоча й інформативніша, містилася в «Радянській історичній енциклопедії»¹⁷.

Третє видання «Великої радянської енциклопедії» містило гнучкіше й повніше формулювання: «Пан-Європа», проєкт створення політич. і економіч. об'єднання капіталістич. дер-в континентальної Європи, який пропагувався в період між 1-ю і 2-ю світовими війнами. Ідея такого об'єднання популяризувалася з 1923 Пан'європейським рухом, з 1924 журн. «Пан-Європа», який виходив у Відні». Далі традиційно про ініціативу А. Бріана і її провал через протидію радянської дипломатії та суперечності в таборі капіталістичних держав. Новим було те, що зазначалося, що після 2-ї світової війни «тенденція до об'єднання капіталістич. дер-в в Європі знайшла відображення в утворенні ряду воєнно-політич. і економіч. орг-цій (Європейське економічне співтовариство тощо)». Літературою до статті виступила праця Княжнинського В.Б. «Провал планів «об'єднання Європи», М., 1958¹⁸. В означених у посиланні енциклопедіях могло міститися більше або менше інформації про цей проєкт, але найзмістовніше суть радянського бачення бріанівської Пан-Європи передає УРЕ: ««ПАН-ЄВРОПА» — проєкт утворення блоку капіталістичних д-в континентальної Європи з метою зовнішньо-політ. ізоляції СРСР і встановлення гегемонії Франції в Європі. Висунутий міністром закордонних справ Франції А. Бріаном 1929. Через суперечності між імперіалістичними д-вами проєкт «П.-Є.» зазнав провалу (1931)»¹⁹. Отже, усюди наголошувалося саме на антирадянській спрямованості цієї ідеї.

Як зазначалося, жодного слова про засновника Пан'європейського Союзу Ріхарда Куденгофе-Калергі чи його наступника Отто фон Габсбурга не містилося. У статтях про Габсбургів зазначалося, що їхня династія припинила своє правління в Австро-Угорщині після революційних подій кінця 1918 р. і розпаду самої імперії. Єдиним винятком, з якого можна зрозуміти, що члени династії продовжували свою політичну діяльність після позбавлення престолу, є стаття у «Великій радянській енциклопедії» 1955 р. У ній зазначалося, що «представники сім'ї Г. перетворилися потім [тобто після скинення з престолу. — *Авт.*] на слухняних прислужників американо-англійського імперіалізму»²⁰. У третьому виданні цього заключного речення про Габсбургів вже не знаходимо. Проте йдеться про закон про позбавлення Габсбургів усіх прав, вигнання їх за межі Австрії і конфіскацію всього їхнього майна, а також, що цей закон увійшов у Державний договір про відновлення незалежної і демократичної Австрії 1955 р.²¹

Отже, в радянських енциклопедичних довідниках, незважаючи на згадки, окремої інформації про Пан'європейський рух, його засновників

чи діячів не містилося. Теж, що стосувалося бріанівського проєкту «Пан-Європи» 1929–1931 років, носило однобічний і сильно ідеологізований характер. Це цілком зрозуміло, зважаючи на тоталітарний характер радянської системи і загалом підпорядкування гуманітарної сфери ідеологічним завданням, що проявилось і під час написання цих довідників²².

Енциклопедичні довідники так чи інакше є квінтесенцією домінуючих наукових підходів у країнах. Із цього погляду в радянській історичній традиції важливо було зосередитися на практичній частині Пан'європейського проєкту, який намагався втілити Арістид Бріан, і якому протистояв СРСР. Адже втілення цього проєкту, з одного боку, спростовувало тезу Леніна про неможливість об'єднання європейських держав, а класики не могли помилятися. З іншого боку, реалізація цього проєкту справді не входила у плани СРСР, оскільки ставала його серйозним геополітичним викликом. Тому зусилля радянських науковців були спрямовані на дискредитацію цього проєкту з метою недопущення його реалізації.

Утім, це не означає, що в Радянському Союзі про Пан'європейський Союз та його засновника не знали. Публікації про Пан'європейські ідеї з'явилися у Радянському Союзі відразу після виходу книги Р. Куденгофе-Калергі «Пан-Європа» у Відні 1923 р.²³ і продовжувалися протягом 30-х років²⁴. Одними з перших ґрунтовних реакцій на Пан'європейські ідеї і проєкти стали публікації Н. Устрялова і М. Лясса, які вийшли майже одночасно на різних кінцях євразійського континенту — праці М. Лясса в Ленінграді, а розвідка М. Устрялова в Харбині. Відмінності між цими працями зводилися не лише до різних географій публікацій. М. Устрялов вважається ідеологом російського націонал-більшовизму, і на його ідейну спадщину на початку 1990-х років посилалися Едуард Лімонов і Александр Дугін, створюючи Націонал-більшовицьку партію. Він у своїй праці «Проблема Пан-Європи» зупиняється саме на розгляді ідей, як він зазначає вже у першому реченні, молодого австрійського філософа, публіциста, політика графа Куденхоф-Калергі, відомого «як невтомного проповідника так званого «пан-європейського» руху»²⁵. Для аналізу він обрав три роботи Р. Куденгофе-Калергі — «Боротьба за Пан'європу», «Криза світосприйняття» і «Герой чи святий», виданих між 1924 і 1927 роками Пан'європейським видавництвом. Добросовісно представивши основні міркування Р. Куденгофе-Калергі, М. Устрялов підсумовує, що «політично Пан-Європа так чи інакше загострюється проти Росії (СРСР). Це не може не визначити ставлення до неї російської політики, байдуже — радянської чи будь-якої іншої. Радянській державі буржуазно-аристократичний інтер-націоналізм пан-європейської ідеології ворожий подвійно: і щодо державної політики, й у площині міжнародно-класових устремлень»²⁶.

Загалом М. Устрялов сприймав Пан'європейську концепцію Р. Куденгофе-Калергі як один «із характерних проявів сучасної західноєвропей-

ської політичної думки, яка б'ється в глухих кутах, протиріччях і труднощах», яка сама переповнена отрутами, «що роз'їдають Європу». Щодо практичної частини Пан'європейського руху, то він вважав, що він, «має, мабуть, деякі шанси розраховувати на підтримку європейських банківських та промислових кіл, а також на відоме співчуття європейського масонства»²⁷. І в основі реалізації лежить німецько-французьке порозуміння.

Останнім абзацом аналізу М. Устрялова був наступний: «Щодо філософсько-історичних та культурно-філософських теорій гр. Куденхове-Калергі, то незалежно від пан-європейського руху вони мають право претендувати на інтерес та увагу. Головна їхня гідність у тому, що вони здатні збуджувати думку. Своїми пекучими формулюваннями вони турбують і мозок, і серце»²⁸. Отже, М. Устрялов, розбираючи концепції Р. Куденхове-Калергі в далекому Харбіні, міг собі дозволити віддати належне їхньому авторові, не ставлячи під сумнів його щирість у прагненні поновити ослаблену після Великої війни Європу й не допустити повторення катастрофи 1914–1918 років.

На європейському кінці континенту, у Ленінграді, вже панувала інша атмосфера, яку М. Устрялов відчує трохи згодом, після його повернення до СРСР 1935 р. Тут, у таких центрах, як ленінградське відділення Інституту червоної професури, воєнно-політичної академії Робітничо-Селянської Армії імені Н.Г. Толмачова, ленінградському відділенні Комуністичної академії, ленінградському Інституті історії Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків) (ВКП(б) з кров'ю і потом гартувалася нова якість історичної науки, цілковито підпорядкованої ідеологічним запитам тих чи інших партійних владних еліт. Зважаючи на усвідомлений геополітичний виклик, який поставав із прагнень А. Бріана практично втілити ідею об'єднаної Європи, Пан'європейський проєкт не міг бути не поміченим. І з цього погляду ми хотіли би зупинитися на публікації Михайла Ляса «Пан-Європа», яка вийшла в бібліотеці журналу «Юний пролетарій» 1931 р. Вона була певною мірою продовженням його попередньої брошури «Тріумф лицемірства. Легенда про Сполучені штати Європи»²⁹, яка, за словами автора, «присвячена критиці пан-європейського проєкту французького уряду»³⁰. До видання 1930 р. передмову писав відомий партійний історик і журналіст Костянтин Шелавін, який 1931 р. вже каявся у «гнилому лібералізмі», а 1934 р. покінчив життя самогубством³¹.

До видання 1931 р. передмову писав уже Бистрянський Вадим, авторитетний на той час історик, пропагандист, доктор історичних наук, професор, єдиний із перерахованих, який помер своєю смертю³². Щодо Михайла Ляса, то даних про нього віднайти не вдалося. У «Зведеному електронному каталозі бібліотек Білорусі» зазначається, що про Лясса

Михайла (публіциста) треба дивитися Ляс, Михайло Альбертович (публіцист), який означається як «російський публіцист, автор книг про міжнародне становище, імперіалізм, робітничий клас у капіталістичних країнах»³³. У проєкті «Відкритий список», який публікує інформацію про людей, репресованих державою з політичних мотивів у період із жовтня 1917-го по 1991 рр., та у «Списках жертв Міжнародного Меморіалу» ми знаходимо таку особу — Ляс Михайло Альбертович. Виходячи з даних означених ресурсів, він народився 1907 у м. Вільно, був заарештований 29 листопада 1937 р., перебував в ув'язненні Ухтпечлага, і 29 січня 1938 р. його розстріляли³⁴. Цілком вірогідно, що йдеться про нашого автора ленінградської «Пан-Європи» 1931 р.

У передмові В. Бистрянський із перших рядків задає тон того, у якому руслі слід розглядати Пан'європейські проєкти, зокрема бріанівський: «Як відомо, пацифізм є одним із найтонших знарядь, які пускає в хід буржуазія для обману мас. Під прапором пацифізму, під прапором турботи про досягнення і зміцнення «миру» буржуазні уряди, що стоять при владі, готують нові війни. ... Одним із таких трюків є ідея пан-Європи, висунута від'явленим прикажчиком французьких капіталістів, ренегатом соціалізму — Арістидом Бріаном»³⁵. Як бачимо, у такий спосіб у радянську історичну науку вводилися такі «наукові категорії», як «від'явлений [російською — прожённий. — *Авт.*] прикажчик», «ренегат соціалізму» тощо.

У такий стилістиці витримана й робота Ляса М. У нього Арістид Бріан — «блудний син французької буржуазії»³⁶, «хитра лисиця французької дипломатії»³⁷, а граф Куденгофе-Калергі — «пацифістський ханжа»³⁸, «пацифістський кретин»³⁹, «теоретичні праці» якого, «вже за поверхневого знайомства є маренням божевільного»⁴⁰. А проте «маренням божевільного» «пацифістського кретина» у праці, яка переважно була спрямована проти А. Бріана, приділяється достатньо уваги й наводиться достатньо його цитат. Граф вперше згадується на с. 20, де він оголошується «відомим буржуазним пацифістом»⁴¹, який «взяв на себе завдання підготовки „громадської думки“ до створення пан-європейського союзу»⁴², створивши відповідний комітет.

Утім, попри не зовсім шанобливі слова як про А. Бріана, так і про Р. Куденгофе-Калергі, М. Ляс визнає, що «пан-європейська ідея створила цілий пацифістський рух, який знаходить своє відображення у всій міжнародній політиці». Цей рух буде виступати «тією димовою завісою, за якою ховається імперіалістична війна, що насувається», а «проблема пан-європейської федерації вимагає уважного та ретельного розбору як новітнє явище в сучасній фазі розвитку імперіалізму». Тому Пан'європейський рух розглядався як «велике політичне питання», що «вимагає ретельного марксистського аналізу та вивчення»⁴³. Тим більше, що цілком

справедливо вказувалося, що проєкт Пан'європейського союзу носив антирадянський характер. І якщо А. Бріан намагався уникати прямої відповіді на це питання, то Р. Куденгофе-Калергі був цілком однозначним у своєму розумінні більшовицької загрози для Європи⁴⁴.

У праці піддаються критиці європейська соціал-демократія, а також М. Бухарін із Л. Троцьким, які намагалися відійти від класичного твердження В. Леніна про неможливість об'єднання капіталістичних держав⁴⁵. Цілковитим згоді з ленінським баченням, яке той виклав у своїй праці «Про лозунг Сполучених Штатів Європи», автор давав наступний висновок про живучість європейської інтеграції: «ідея пан-європейської федерації в умовах капіталістичного суспільства є нездійсненною мрією та мертво-народженою спробою продовжити агонію європейського капіталізму, що переживає катастрофічні потрясіння. Це, однак, не виключає можливості тимчасового ходіння Пан'європейської ідеї на європейському континенті»⁴⁶. Осць цей «дамоклів меч», сформульований М. Лясом, про неможливість європейського об'єднання, бо це суперечить В. Леніну, і реальність другої половини ХХ ст. надовго визначили патову ситуацію, в якій виявилася радянська історіографія європейської інтеграції. І хоча праця М. Ляса містить переважно суспільно-політичний аналіз Пан'європейського руху, утім висловлені в ній ключові тези виявилися життєздатними і дороговказними для нового покоління радянських істориків, яке з 50-х років ХХ ст. взялося за розробку питань європейської інтеграції і ролі в ній Пан'європейських ідей.

Слід відразу зауважити, що окремої праці, присвяченої історії Пан'європейського Союзу чи його творцю й багаторічному президенту Р. Куденгофе-Калергі, у радянській історіографії немає. Проте в загальних працях чи розвідках, присвячених європейській інтеграції, вони відносять свої місце. Тим більше, що на відміну від зарубіжних дослідників, радянські історики мали змогу працювати з міжвоєнним архівом Пан'європейського Союзу. Цей архів накопичувався у Відні, де перебував керівний центр Союзу, і в ньому містилися десятки тисяч документів. Оскільки Р. Куденгофе-Калергі був не тільки переконаним антикомуністом, але й переконаним антинацистом, після аншлюсу Австрії у 1938 році він вимушений був тікати до Швейцарії. Матеріали його архіву потрапили до рук німців і були переправлені спочатку до Німеччини, а потім на зберігання до одного із замків Верхньої Сілезії. 1945 року їх виявили радянські війська. За наказом Л.П. Берії документи перевезли до Москви. Так архів Пан'європейського руху потрапив до столиці СРСР, де він став частиною колекції так званого «Особливого архіву» Міноборони СРСР. Відкритим доступ до нього став уже після розпаду СРСР наприкінці 1991 року. Незабаром Особливий архів було перейменовано на Центр

зберігання історико-документальних колекцій (ЦЗІДК). У путінську еру він став складовою Російського державного військово-історичного архіву⁴⁷, і доступ до нього нині знову обмежено.

З 1950-х років, як зазначалося, проблема Пан-Європи розглядалася в контексті європейської інтеграції і під впливом ідеологем, закладених ще в 30-х роках. Для праць характерна крайня політизація, а інтеграція розглядалася як імперіалістична змова, політика антикомунізму. Історики відкидали факт існування європейської ідеї як прагнення європейського об'єднання та створення європейської нації. Серед праць 50-х років ХХ ст. слід виокремити публікації В.Б. Княжинського⁴⁸, К. Віллара⁴⁹, Г.І. Герасимова⁵⁰, Б.Є. Штейна⁵¹.

Із перерахованих авторів на особливу увагу заслуговує Княжинський Всеволод Борисович. Після закінчення в 1950 році історичного факультету Московського інституту Міжнародних відносин (МДІМВ) він був залишений в аспірантурі інституту. У 1954–1958 роках працював у редакції журналу «Международная жизнь», з 1958 року — на посаді старшого наукового співробітника в інституті світової економіки та міжнародних відносин (ІСЕМВ) АН СРСР. У 1974–2000 роках він викладав у МДІМВ (у 1974–1990 роках — завідувач кафедри історії міжнародних відносин та зовнішньої політики СРСР, у 1990–2000 роках — професор кафедри)⁵². Ним, протягом його інтенсивної наукової діяльності, було видано цілу низку книг, присвячених історії і актуальним процесам європейської інтеграції, де він виступав як автор⁵³, так і редактор⁵⁴. Він був першим у СРСР, який вибрав предметом свого дослідження проблеми об'єднання Європи в міжвоєнний період та представив важливі матеріали з цієї теми. В.Б. Княжинський упродовж тривалого часу залишався практично єдиним із дослідників, які використовували матеріали з архіву Пан'європейського союзу. Учений трактував пан'європейські проекти міжвоєнного часу як спробу змови імперіалістичних держав проти СРСР, заперечуючи всі інші цілі та передумови зародження пан'європеїзму. На підтвердження своїх позицій В.Б. Княжинським наводилися архівні дані, але слід наголосити, що ці дані подавалися у відриві від загального викладу поглядів і теоретичних побудов ідеологів пан'європеїзму.

У цьому контексті, безумовно, виділяється його монографія 1958 р., у якій він предметно розбирає розвиток Пан'європейських устремлінь міжвоєнного періоду. Монографія складається зі вступу, чотирьох глав та висновків. У першій главі, під назвою «Міфи та дійсність «Пан'європейської» пропаганди після Першої світової війни», розглядалося висунення лозунгу «об'єднання Європи» у поверсальський період, імперіалістичні монополії як організатори та натхненники «Пан'європейського руху» та «локарнська» політика підготовки агресії і її «Пан'європейське»

маскування. Друга глава «План «Пан-Європи» — знаряддя агресивної політики» містила два підрозділи, присвячені «підготовці антирадянської інтервенції під прапором «об'єднання Європи» у 1929–1930 рр.» та «реакційній сутності проєкту «Європейського федерального союзу». У третій главі йшлося про «Протиріччя між імперіалістичними державами щодо «об'єднання Європи»», де в чотирьох підрозділах розглядалися позиції Німеччини, Англії, Італії та США щодо французького проєкту «об'єднання Європи», а в п'ятому підрозділі констатувався «крах планів політичного об'єднання Європи». І, нарешті, четверта глава «Від локарської «Пан-Європи» до гітлерівського «нового порядку»» з п'ятьма підрозділами розглядала «організацію антирадянської блокади під лозунгом економічного «об'єднання Європи», «боротьбу Радянського Союзу за мир і міжнародне співробітництво», «провал «Пан'європейських планів французьких реакціонерів» та «пропаганду «об'єднання Європи» на службі гітлерівської Німеччини і боротьбу СРСР за європейську безпеку»⁵⁵.

Незважаючи на те, що головний наголос у книзі був зроблений саме на бріанівський проєкт єдиної Європи, діяльність Р. Куденгофе-Калергі й очолюваного ним Пан'європейського Союзу віднайшла достатнє відображення під гаслом «пацифістської фразеології», яка мала прикривати справжні антирадянські задуми імперіалістичних кіл Західної Європи та Америки. На підтвердження своїх тез В.Б. Княжинський активно посилався на матеріали Пан'європейського архіву, жодним словом не згадуючи, в який спосіб цей архів виявився у СРСР. І лише в монографії 1963 р. з'являється роз'яснення, що архіви, як там зазначається — «так званого Пан'європейського союзу», виявилися «серед трофейних документів, захоплених Радянською Армією під час визволення Німеччини від фашизму в 1945 р.»⁵⁶.

З іншого боку, він активно наголошував на послідовній миролюбній, справедливій і прозорій боротьбі СРСР за мир і недопущення війни. Про те, як насправді радянським керівництвом були сприйняті ідеї Р. Куденгофе-Калергі і, особливо, план А. Бріана, стало відомо лише після зняття грифу секретності з відповідних радянських архівів уже у ельцинській Росії⁵⁷.

Уже з самих заголовків розділів і підрозділів відчувається значний ідеологізований заряд книги, яким праці В.Б. Княжинського були просякнуті до кінця самого СРСР. Загалом це було характерно для радянської історичної науки, а для 50-х років — економічної та правничої. У працях, які виходили у 50-х роках, «обов'язково і постійно цитувалися висловлювання В.І. Леніна, матеріали з'їздів комуністичної партії та виступи її лідерів, під які «підганялася» дійсність. Ні про яке справді об'єктивне дослідження, яке було би допущено до публікації, не могло бути й мови»⁵⁸.

Однак із 60-х років ситуація в економічній і правничій науках починає змінюватися. У цьому плані маркером для вчених-економістів стала примітна деталь, на яку звертає увагу один із найзнаніших російських учених, дослідників європейської інтеграції Юрій Борко: «якщо в перші роки європейської інтеграції мало хто з радянських авторів обходився без посилання на відомі слова Леніна: Сполучені Штати Європи «за капіталізму або неможливі, або реакційні» [Ленін, 1915], то наприкінці 1960-х років вони були забуті»⁵⁹. Пояснення цьому доволі просте — вище партійне керівництво збагнуло необхідність «дати хід серйозному вивченню феномена європейської інтеграції у контексті економічних та політичних інтересів СРСР у Європі»⁶⁰.

У радянській історичній науці сильна заідеологізованість зберігалася. Певним винятком у цьому контексті, що відзначається усіма дослідниками, була монографія О. Чубар'яна⁶¹, яка вийшла 1987 р. і була присвячена розгляду історії європейської ідеї з XIII століття до 80-х років XX ст., і де виділено та проаналізовано етапи її розвитку. Основний акцент у праці зроблено на проблемі забезпечення миру в Європі від середньовіччя до наших днів. Він також висував власну концепцію явища європеїзму.

За рік до цього вийшла збірка за редакцією В. Княжинського, в якій вступ, перший розділ, присвячений Пан'європейським ідеям міжвоєнного періоду, та висновки написані були саме ним. У ній абсолютно традиційне цитування В.І. Леніна про те, що «Сполучені Штати Європи, при капіталізмі, або неможливі, або реакційні», як і виклад матеріалу, який мало чим відрізнявся від публікацій автора попередніх років⁶².

О. Чубар'ян теж наводить згадувану вище ленінську цитату. Однак характерне його зауваження до цієї цитати про те, що «особливе значення ... мають оцінки В.І. Леніна змісту лозунгу «Сполучених Штатів Європи» *стосовно початку XX ст.*»⁶³ [виділення наше. — Авт.]. Для тих, хто виростав і працював у часи СРСР під лозунгом «Вчення Маркса–Енгельса–Леніна вічне, бо воно вічне», ось це зауваження говорить вкрай багато. Зокрема, що класики марксизму-ленінізму були синами своєї епохи, а не богами, які все знали наперед, і всі їхні висновки й оцінки носять не абсолютний характер і можуть піддаватися сумнівам. І справді, дивним було би на середину 80-х років XX ст. писати про неможливість економічного об'єднання Європи, коли воно вже існувало. На с. 225 теж важлива заувага: «за тих історичних умов [виділення наше. — Авт.], як показував В.І. Ленін, лозунг «Сполучених Штатів Європи» не міг бути засобом досягнення миру»⁶⁴.

Велика увага у працях А.О. Чубар'яна приділяється міжвоєнному періоду (та ідеям Ріхарда Куденгофе-Калергі), який ним виділений у

окремий підрозділ (с. 251–262) «Пан'європейський рух 20–30-х рр.». Тут значне місце відводиться саме Р. Куденгофе-Калергі і його Союзу. Зауважуючи про велику кількість, як він зазначав, «умоглядних теорій і лозунгів Пан'європеїзма», які постали після Першої світової війни, і які за словами О. Чубарьян, «...вірогідно, ... залишили би невеликий слід у історії міжвоєнної Європи ХХ ст., якщо б не два реальних проекти, що викликали широку дискусію і відобразили характерні риси й інших пропозицій подібного роду. Особливість цих проектів полягала в тому, що вони були не просто викладені в наукових, публіцистичних чи літературних творах, а стали предметом політичного розгляду.

Проекти суттєво відрізнялися один від одного не лише своїм змістом, але й авторством. Якщо один із них виник на громадському рівні, то інший був внесений від імені уряду»⁶⁵. Йшлося, зрозуміло, про проекти Ріхарда Куденгофе-Калергі та Арістида Бріана.

І далі автор розглядає становлення Пан'європейського Союзу й роль у цьому Р. Куденгофе-Калергі, його ключові пропозиції, зазначаючи: «Пропозиції, сформульовані Куденгофе-Калергі, являли собою перший у ХХ ст. досить конкретний і широкий план федеративного устрою буржуазної Європи зі збереженням системи і прав національних європейських держав»⁶⁶. Також примітною особливістю в діяльності Пан'європейського Союзу було, за словами О. Чубарьяна, те, що окрім діячів громадськості у його зустрічах і конгресах брали участь і офіційні особи⁶⁷.

І далі він розглядає другий, вже офіційний, проект європейського об'єднання, «висунутий Арістидом Бріаном — почесним президентом Пан'європейського союзу і тодішнім міністром закордонних справ Франції»⁶⁸.

Отже, у праці О. Чубарьяна була зроблена спроба м'якого виходу за рамки ідеологічних догматів, нав'язаних партійним керівництвом радянським історикам. Цей виняток не скасовує висновку українських дослідників про те, що загалом суспільні науки, в яких партійна номенклатура не вбачала безпосередньої практичної користі для розвитку воєнно-промислового комплексу, «опинилися на узбіччі державної політики, а їхні функції все більше обмежувалися завданнями ідеологічного, пропагандистського забезпечення партійного курсу»⁶⁹. Тому історична наука виявилася однією з найбільш жорстко регламентованих суспільних наук Радянського Союзу, з великою внутрішньою самоцензурою, якої вона у країнах-спадкоємицях і донині позбується вкрай складно⁷⁰.

¹ Alexandra Gerstner, Rezension zu: *Conze, Vanessa: Richard Coudenhove-Kalergi. Umstrittener Visionär Europas. Göttingen 2004*, ISBN 3-7881-0156-3, In: H-Soz-Kult, 07.12.2004. URL: <www.hsozkult.de/publicationreview/id/reb-5834>

² Alexandra Gerstner, Rezension zu: *Ziegerhofer-Prettenthaler, Anita: Botschafter Europas. Richard Nikolaus Coudenhove-Kalergi und die Paneuropa-Bewegung in den zwanziger und dreißiger Jahren. Wien 2004*, ISBN 3-205-77217-2, in: H-Soz-Kult, 07.09.2004. URL: <https://www.hsozkult.de/publicationreview/id/reb-5328>.

³ Ibid.

⁴ Vanessa Conze: Rezension zu: *Bond, Martyn: Hitler's Cosmopolitan Bastard. Count Richard Coudenhove-Kalergi and his Vision of Europe. Montreal 2021*. In: H-Soz-Kult, 08.12.2022. URL: <www.hsozkult.de/publicationreview/id/reb-115138>.

⁵ Posselt M. Ein Parlament für Europa. Richard Coudenhove-Kalergi, Paneuropa und die westliche Demokratie 1922–1952. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2025. 576 s.

⁶ Bernd Posselt als Gastgeber der 51. Paneuropa-Tage in Aachen: Ein Korrektiv zum nationalistischen Zeitgeist. *Sudetendeutsche Zeitung*. 2025. 23. Mai. S. 3–4; Zusammenfassung der 51. Paneuropa-Tage in Aachen. URL: <https://www.cdu-aachen.de/cdu/2025/zusammenfassung-der-51-paneuropa-tage-in-aachen/>

⁷ Мартинов А.Ю. «Пан'Європа» Ріхарда Куденхова-Калергі та започаткування процесу європейської інтеграції. *Європейські історичні студії*. 2015. № 2. С. 69–91.

⁸ Скрипник О. Розвиток ідеї європейської єдності у 20–30-х рр. XX ст. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2017. № 1 (17) (січень–березень). Т. 2. С. 28–33.

⁹ Корочанська А.О. Пан'європейський проект Р. Куденхове-Калергі у 1920–1930-ті рр.: аналіз основних положень. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. XXXVIII. С. 299–302; Ї ж. Пан'європейський рух у 1932 р.: проекти європейської єдності. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2016. Вип. 18. С. 31-40. URL: <https://periodicals.karazin.ua/apvvi/article/view/7538>

¹⁰ Карпо В., Жалоба І. Витоки Пан'європейського руху і сучасні виклики для університетської спільноти. *Mediaforum*. 2022. Вип. XI. С. 13–21.

¹¹ Троян В. Сучасні тенденції еволюції Пан'європейського руху: перспективи об'єднання європейських народів. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2010. Вип. 18. Спецвипуск: Проблеми історії в сучасному науковому дискурсі. С. 223–238.

¹² Troyan V.S., Kiridon A.M., Troyan S.S. Innovative Ansätze zur persönlichen Entwicklung und Verbesserung der Gesundheit: Paneuropäische Bewegung: historisch, politisch, identische Genese und Evolution. Monografische Reihe «Europäische Wissenschaft». Buch 4. Teil 9. Karlsruhe, 2021. 96 s.

¹³ Беляєва А.О. Пан'європейська проблематика у наукових розвідках європейських та американських вчених (1990-ті рр. — початок ХХІ ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. XXXVII. С. 288–292.

¹⁴ Громова А.В. Рихард Куденхов-Калергі і пан-європейское движение в 1930-е годы XX века: автореф. ... канд. ист. наук. Москва, 2008. 21 с. URL: <https://www.dissercat.com/content/rikhard-kudenhov-kalergi-i-pan-evropeiskoe-dvizhenie-v-1930-e-gody-xx-veka>; Кораблева А.Е. Пан'європейський проект Р. Куденхове-Калергі і міжнародні відносини в Європі в 20–30-е гг. XX століття: автореф. ... канд. ист. наук. Нижний Новгород, 2009. 23 с. URL: <https://www.dissercat.com/content/paneuropeiskii-proekt-rikhard-kudenhove-kalergi-i-mezhdunarodnye-otnosheniya-v-evrope-v-20-30-e-g>

¹⁵ Калашникова Н.В. Образование Совета Европы, его структура и основные направления деятельности: автореф. ... канд. ист. наук. Ставрополь, 2004. 26 с. URL: <https://www.dissercat.com/content/obrazovanie-soveta-evropy-ego-struktura-i-osnovnye-napravleniya-deyatelnosti>; Панарина Е.А. Развитие идеи европейской интеграции в первой половине XX века: автореф. ... канд. ист. наук. Ставрополь, 2006. 27 с. URL: <https://www.dissercat.com/content/razvitie-idei-evropeiskoi-integratsii-v-pervoi-polovine-xx-veka>

¹⁶ «Пан-Европа». *Большая советская энциклопедия*. Т. 31: Олонхо-Панино. Второе издание. М.: Государственное научное издание «Большая советская энциклопедия», 1955. С. 644. У «Білоруській радянській енциклопедії» взагалі була відсутня стаття про Панєвропу [Беларуская савецкая энцыклапедыя. Т. VIII. Мінск: Беларуская савецкая энцыклапедыя, 1975]. Проте в сучасному виданні білоруської енциклопедії вже згадується «Пан-Європа» як «проект створення політ. і економ. об'єднання держав континент. Європи, який пропагувався між 1-ю і 2-ю світ. війнами. З 1923 р. цю ідею розвивав пан'європейський рух, який з 1924 видавав у Відні час. «Рапегора» («Пан-Европа»)). Далі вже йшлося про бріанівську спробу створення «Європейського федерального союзу» [Беларуская энцыклапедыя ў 18 тамах. Т. 12. Палікрат–Праметэй. Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 2001. С. 46]. Подібна ситуація і в болгарських енциклопедичних довідниках. За часів комуністичної влади ані 5-ти томна «Коротка болгарська енциклопедія» [Кратка българска енциклопедия в 5 тома. Т. 4: Оперє–Строй. София: Изд-во на Българската академия на науките, 1967] 60-х років, ані «Енциклопедія Болгарія», що виходила з кінця 70-х років до середини 90-х років ХХ ст., жодним словом не обмовилися про Пан'європу [Енциклопедия «България». Т. 5: П–Р. София: Изд-во на Българската академия на науките, 1986]. Це при тому, що у міжвоєнний період у Болгарії був потужний пан'європейський осередок, куди входили представники вищої політичної еліти країни. На початок 90-х років ХХ ст., в умовах посткомуністичної Болгарії, виникла ідея створення альтернативної болгарської енциклопедії, вільної від політичних та ідеологічних впливів. У ній уже з'являється стаття про Пан'європу, яка визначається як «проект дипломатичного і економічного об'єднання Європи для вирішення проблем, що постали після Першої світової війни. Автором цього проекту є граф Куденгофе-Калергі, який ще 1922 р. пропонував конфедерацію європейських держав» [Съвременна българска енциклопедия в четири тома. Т. IVa: Ошав–Танц. София: Елпис, 1993. С. 30].

¹⁷ Советская историческая энциклопедия. Т. 10: Нахимсон–Пергам. М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1967. С. 784–785. Однак окремої статті про Р. Куденгофе-Калергі «Радянська історична енциклопедія» не містила — див.: Советская историческая энциклопедия. Т. 8: Кошала–Мальта. М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1965.

¹⁸ «Пан-Европа». *Большая советская энциклопедия*. Т. 19: Отоми–Пластырь. Третье издание. М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1975. С. 144.

¹⁹ «Пан-Європа». *Українська радянська енциклопедія*. Т. 8: Олєфіні–Поплін. Видання друге. К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1982. С. 154. Або ж її російськомовний варіант: «Пан-Европа». Украинская советская энциклопедия. Т. 8: Остов–Продюсер. К.: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1982. С. 79.

²⁰ Габсбурги. *Большая советская энциклопедия*. Т. 8: Вологда–Газели. Второе издание. М.: Государственное научное издание «Большая советская энциклопедия», 1955. С. 596.

²¹ Габсбурги. *Большая советская энциклопедия*. Т. 5: Вешин–Газли. Третье издание. М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1971. С. 616.

²² Дет. див.: Гаврилюк Л.О. БОЛЬШАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ [Электронный ресурс]. *Енциклопедія історії України*: Т. 1: А–В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2003. 688 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Bolshaia_sovetskaia; Юркова О.В. «УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДИЯ» («УРЕ») [Електронний ресурс]. *Енциклопедія історії України: Україна–Українці*. Кн. 2. Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К.: В-во «Наукова думка», 2019. 842 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainska_radyanska_yentsiklopediya

²³ Coudenhove-Kalergi R.N. Pan-Europa. Wien: Pan-Europa Verlag, 1923. 168 s.

²⁴ Кораблева А.Е. Панъевропейский проект Р. Куденхове-Калерги... С. 6.

²⁵ Устрялов Н. Проблема Пан-Европы. Харбин: Отделение типографии КВЖД, 1929. С. 1.

²⁶ Там же. С. 16.

²⁷ Там же. С. 16–17.

²⁸ Там же. С. 17.

²⁹ Ляс М. Триумф лицемерия. Легенда о Соединенных штатах Европы. Пред. К. Шелавина, рис. и фото-монтажи Л. Канторовича. Л.: Красная газета, 1930. 88 с.

³⁰ Ляс М. Пан-Европа. Пред. В. А. Быстрянского. Л.: Красная газета, 1931. С. 5.

³¹ Шелавин Константин Иванович. URL: <https://bioslovhist.spbu.ru/person/3029-selavin-konstantin-ivanovic.html>; Шелавин Константин Иванович. URL: <https://vnrncency.ru/vol-2/ve-2-sh/b-00254-sh>

³² БЫСТРЯНСКИЙ Вадим Александрович (1886–1940). URL: <https://alya-aleksej.narod.ru/index/0-70>; Воспоминания Соколовой Е.А. о Быстрянском Вадиме Александровиче. URL: <https://russian-kraeved.livejournal.com/215282.html>

³³ http://unicat.nlb.by/opac/pls/dict.prn_marc?a001=BY-CNB-ar814440; http://unicat.nlb.by/opac/pls/dict.prev_dic?tu=e&name_view=va_all&a_001=BY-NLB-ar4863344&l_siz=50

³⁴ Лясс Михаил Альбертович (1907). URL: [https://ru.openlist.wiki/%D0%9B%D1%8F%D1%81%D1%81_%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B8%D0%BB_%D0%90%D0%BB%D1%8C%D0%B1%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87_\(1907\);](https://ru.openlist.wiki/%D0%9B%D1%8F%D1%81%D1%81_%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B8%D0%BB_%D0%90%D0%BB%D1%8C%D0%B1%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87_(1907);) Списки жертв Международного Мемориала // <https://lists.memo.ru/d21/f7.htm>

³⁵ Ляс М. Пан-Европа. С. 3.

³⁶ Там же. С. 29.

³⁷ Там же. С. 30.

³⁸ Там же. С. 30.

³⁹ Там же. С. 126.

⁴⁰ Там же. С. 127.

⁴¹ Там же. С. 20.

⁴² Там же. С. 30.

⁴³ Там же. С. 22.

⁴⁴ Там же. С. 52–53.

⁴⁵ Там же. С. 130–140.

⁴⁶ Там же. С. 142.

⁴⁷ Громова А. В. Рихард Куденхов-Калерги ... С. 8.

⁴⁸ Княжинский В.Б. Идея Объединенной Европы на службе империалистической внешней политики. *Международная жизнь*. 1957. № 6. С. 28–34; Его же. Провал планов «Объединенной Европы»: Очерк истории имперских попыток антисоветского «Объединения Европы» между Первой и Второй мировыми войнами. М.: Госполитиздат, 1958. 212 с.

⁴⁹ Виллар К. Попытки «объединения» Европы между двумя мировыми войнами. *Европа (от Наполеона до наших дней). Мифы и действительность*. М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1955. 126 с.

⁵⁰ Герасимов Г. И. Европейский Совет — совет по расколу Европы. *Советское государство и право*. 1957. № 10. С. 62–69.

⁵¹ Штейн Б.Е. Буржуазные фальсификаторы истории (1919–1939). М.: АН СССР, 1951. 239 с.

⁵² Княжинский Всеволод Борисович. *Гордость земли Усманской*: крат. справ. биогр. знат. людей, прославивших отчий край. Усмань, 2003. С. 69; Елисеев В. Княжинский Всеволод Борисович. *Липецкая энциклопедия*. Т. 2. Липецк, 2000. С. 136.

⁵³ Княжинский В.Б. Провал планов «объединения Европы»: очерк истории империалистических попыток антисоветского «Объединения Европы» между первой и второй мировыми войнами. М.: Госполитиздат, 1958. 212 с.; Княжинский В.Б. Западная Европа и проблема мирного сосуществования. М.: Соцэкгиз, 1963. 287 с.; Княжинский В.Б. Политическая стратегия антикоммунизма. Очерк истории империалистической политики «европейской интеграции». М.: Междунар. отношения, 1969. 311 с.; Княжинский В.Б. Международная стратегия антикоммунизма. М.: Междунар. отношения, 1972. 267 с.;

⁵⁴ Проблемы «общего рынка». Перевод с французского. Под ред. В.Б. Княжинского. М.: Иностранная литература, 1960. 252 с.; Рабочее движение и борьба за мир и сотрудничество в Европе. Некоторые актуальные проблемы. Под ред. Проф. В.Б. Княжинского. М.: Междунар. отношения, 1978. 301 с.; Западноевропейская интеграция: проекты и реальность. Под ред. В.Б. Княжинского. М.: Междунар. отношения, 1986. 208 с.

⁵⁵ Княжинский В.Б. Провал планов «объединения Европы». Очерк истории империалистических попыток антисоветского «объединения Европы» между первой и второй мировыми войнами. М.: Госполитиздат, 1958. С. 212.

⁵⁶ Княжинский В.Б. Западная Европа и проблема мирного сосуществования. М.: Соцэкгиз, 1963. С. 72.

⁵⁷ Див.: Белоусова З.С. План Бриана и позиция СССР в свете новых документов. *Новая и новейшая история*. 1992. № 6. С. 47–56.

⁵⁸ Кашкин С.Ю., Ядрихинская О.А. История становления и развития науки Европейского права в России. URL: https://eulaw.ru/articles/history_of_eu_law/

⁵⁹ Борко Ю. Как формировалась советская школа исследований европейской интеграции. Часть вторая. *Современная Европа*. 2020. № 5. С. 47.

⁶⁰ Борко Ю. Как формировалась советская школа исследований европейской интеграции. Часть первая. *Современная Европа*. 2020. № 4. С. 13. У цьому контексті див. також: Артеев С.П. Изучение европейской интеграции в ИМЭМО РАН. *Анализ и прогноз. Журнал ИМЭМО РАН*. 2020. № 1. С. 94–115.

⁶¹ Чубарьян А.О. Европейская идея в истории. Проблемы войны и мира. М.: Междунар. отношения, 1987. 352 с.

⁶² Цит. за: Западноевропейская интеграция: проекты и реальность. Под ред. В.Б. Княжинского. М.: Междунар. отношения, 1986. С. 8.

⁶³ Чубарьян А.О. Европейская идея в истории. Проблемы войны и мира. М.: Междунар. отношения, 1987. С. 224.

⁶⁴ Там же. С. 225.

⁶⁵ Там же. С. 253.

⁶⁶ Там же. С. 255.

⁶⁷ Там же. С. 257.

⁶⁸ Там же. С. 257.

⁶⁹ Романов В., Рудік О., Брус Т. Вступ до аналізу державної політики: Навчальний посібник. К.: Вид-во НАДУ, 2003. С. 71.

REFERENCES

1. Alexandra Gerstner, Rezension zu: *Conze, Vanessa: Richard Coudenhove-Kalergi. Umstrittener Visionär Europas. Göttingen 2004*, ISBN 3-7881-0156-3, In: H-Soz-Kult, 07.12.2004, <www.hsozkult.de/publicationreview/id/reb-5834> [in German].
2. Alexandra Gerstner, Rezension zu: *Ziegerhofer-Pretenthaler, Anita: Botschafter Europas. Richard Nikolaus Coudenhove-Kalergi und die Paneuropa-Bewegung in den zwanziger und dreißiger Jahren. Wien 2004*. In: H-Soz-Kult, 07.09.2004. <https://www.hsozkult.de/publicationreview/id/reb-5328> [in German].
3. Arteev, S.P. (2020). Izuchenie evropejskoj integracii v IMJeMO RAN. *Analiz i prognoz*, 1, 94–115 [in Russian].
4. *Belaruskaja jencyklapedyja ŷ 18 tamah*. (2001). (Vol. 12). Minsk [in Belarusian].
5. *Belaruskaja saveckaja jencyklapedyja*. (1975). (Vol. 8). Minsk [in Belarusian].
6. Belousova, Z.S. (1992). Plan Briana i pozicija SSSR v svete novyh dokumentov. *Novaja i novejšaja istorija*, 6, 47–56 [in Russian].
7. Belyayeva, A.O. (2013). Pan'evropejs'ka problematy'ka u naukovy'x rozvidkax yevropejs'ky'x ta amery'kans'ky'x vcheny'x (1990-ti rr. — pochatok XXI st.). *Naukovi praci istory'chnogo fakul'tetu Zaporiz'kogo nacional'nogo universy'tetu*, 37, 288–292 [in Ukrainian].
8. Bernd Posselt als Gastgeber der 51. Paneuropa-Tage in Aachen: Ein Korrektiv zum nationalistischen Zeitgeist. (2025). *Sudetendeutsche Zeitung*. 23. Mai. S. 3–4 [in German].
9. Borko, Ju. (2020). Kak formirovalas' sovetskaja shkola issledovanij evropejskoj integracii. *Sovremennaja Evropa*, 5, 46–53 [in Russian].
10. Chubar'jan, A.O. (1987). *Evropejskaja ideja v istorii. Problemy vojny i mira*. Moskva [in Russian].
11. Coudenhove-Kalergi, R.N. (1923). *Pan-Europa*. Wien: Pan-Europa Verlag [in German].
12. Gerasimov, G.I. (1957). Evropejskij Sovet — sovet po raskolu Evropy. *Sovetskoe gosudarstvo i pravo*, 10, 62–69 [in Russian].
13. Eliseev, V. (2000). Knjazhinskij Vsevolod Borisovich. *Lipeckaja jenciklopedija*. (Vol.2). Lipeck [in Russian].
14. *Enciklopedija Blgarija*. (1986). (Vol. 5). Sofija [in Bulgarian].
15. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (2003). (Vol. 1). Kyiv [in Ukrainian].
16. Gabsburgi. (1971). *Bol'shaja sovetskaja jenciklopedija*. (Vol. 5). Moskva [in Russian].
17. Gabsburgi. (1955). *Bol'shaja sovetskaja jenciklopedija*. (Vol. 8). Moskva [in Russian].
18. Gromova, A.V. (2008). Rihard Kudenhov-Kalergi i pan-evropejskoe dvizhenie v 1930-e gody XX veka. *Extended abstract of PhD thesis*. Moskva [in Russian].
19. Kalashnikova, N.V. (2004). Obrazovanie Soveta Evropy, ego struktura i osnovnye napravlenija dejatel'nosti. *Extended abstract of PhD thesis*. Stavropol' [in Russian].
20. Karpo, V., & Zhaloba, I. (2022). Vy'toky' Pan'evropejs'kogo ruxu i suchasni vy'kly'ky' dlya universy'tets'koyi spil'noty'. *Mediaforum*, 11, 13–21 [in Ukrainian].
21. Kashkin, S.Ju., & Jadrinhinskaja, O.A. *Istorija stanovlenija i razvitija nauki Evropejskogo prava v Rossii*. https://eulaw.ru/articles/history_of_eu_law/ [in Russian].
22. Knjazhinskij, V.B. (1957). Ideja Obedinenoj Evropy na sluzhbe imperialisticheskoy vneshnej politiki. *Mezhdunarodnaja zhizn'*, 6, 28–34 [in Russian].
23. Knjazhinskij, V.B. (1972). *Mezhdunarodnaja strategija antikommunizma*. Moskva [in Russian].
24. Knjazhinskij, V.B. (1969). *Politicheskaja strategija antikommunizma. Ocherk istorii imperialisticheskoy politiki evropejskoj integracii*. Moskva [in Russian].

25. Knjazhinskij, V.B. (1958). *Proval planov Obedinenoj Evropy: Oчерk istorii imperskih popytok antisovetskogo Obedinenija Evropy mezhdru Pervoj i Vtoroj mirovymi vojnami*. Moskva: Gospolitizdat [in Russian].
26. Knjazhinskij Vsevolod Borisovich. (2003). *Gordost' zemli Usmanskoj: krat. sprav. biogr. znat. ljudej, proslavivshih otchij kraj*. Usman' [in Russian].
27. Knjazhinskij, V.B. (1963). *Zapadnaja Evropa i problema mirnogo sosushhestvovanija*. Moskva: Socjkgiz [in Russian].
28. Korableva, A.A. (2009). Panevropskij proekt R. Kudenhove-Kalergi i mezhdunarodnye otnoshenija v Evrope v 20–30-e gg. XX veka. *Extended abstract of PhD thesis*. Nizhnij Novgorod [in Russian].
29. Korochans'ka, A.O. (2014). Pan'єvrops'ky'j proekt R. Kudenxove-Kalergi u 1920–1930-ti rr.: analiz osnovny'x polozhen'. *Naukovi praci istory'chnogo fakul'tetu Zaporiz'kogo nacional'nogo universy'tetu*, 38, 299–302 [in Ukrainian].
30. Korochans'ka, A.O. (2016). Pan'єvrops'ky'j rux u 1932 r.: proekty' єvrops'koyi yednosti. *Aktual'ni problemy' vitchy'znyanoi ta vsesvitn'oyi istoriyi*, 18, 31–40 [in Ukrainian].
31. *Kratka blgarska enciklopedija*. (1967). (Vol. 4). Sofija [in Bulgarian].
32. Ljas, M. (1931). *Pan-Evropa*. L.: Krasnaja gazeta [in Russian].
33. Ljas, M. (1930). *Triumf licemerija. Legenda o Soedinennyh shtatah Evropy*. L.: Krasnaja gazeta [in Russian].
34. Martynov, A.Yu. (2015). Pan'єvropa Rixarda Kudenxova-Kalergi ta zapochatkovannya procesu єvrops'koyi integraciyi. *Єvrops'ki istory'chni studiyi*, 2, 69–91 [in Ukrainian].
35. Panarina, E.A. (2006). Razvitie idei єvropskoj integracii v pervoj polovine XX veka. *Extended abstract of PhD thesis*. Stavropol' [in Russian].
36. Pan-Evropa. (1955). *Bol'shaja sovetskaja jenciklopedija*. (Vol. 31). Moskva [in Russian].
37. Pan-Evropa. (1975). *Bol'shaja sovetskaja jenciklopedija*. (Vol. 19). Moskva [in Russian].
38. Pan-Єvropa. (1982). *Ukrains'ka radians'ka entsyklopediia*. (Vol. 8). Kyiv [in Ukrainian].
39. Posselt, M. (2025). *Ein Parlament für Europa. Richard Coudenhove-Kalergi, Pan-europa und die westliche Demokratie 1922–1952*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht [in German].
40. *Problemy obshhego rynka*. (1960). Moskva [in Russian].
41. Rabochee dvizhenie i bor'ba za mir i sotrudnichestvo v Evrope. Nekotorye aktual'nye problemy. (1978). Moskva [in Russian].
42. Romanov, V., Rudik, O., & Brus, T. (2003). *Vstup do analizu derzhavnoi polityky: Navchal'nyj posibnyk*. Kyiv [in Ukrainian].
43. Shtejn, B.E. (1951). *Burzhuaznye fal'sifikatory istorii (1919–1939)*. Moskva [in Russian].
44. Skrypnyk, O. (2017). Rozvy'tok ideyi єvrops'koyi yednosti u 20–30-x rr. XX st. *Eminak*, 1 (17), T. 2, 28–33 [in Ukrainian].
45. *Sovetskaja istoricheskaja jenciklopedija*. (1965). (Vol. 8). Moskva [in Russian].
46. *Sovetskaja istoricheskaja jenciklopedija*. (1967). (Vol. 10). Moskva [in Russian].
47. *Svremenna blgarska enciklopedija*. (1993). (Vol. 4). Sofija: Elpis [in Bulgarian].
48. Troyan, V. (2010). Suchasni tendenciyi evolyuciyi Pan'єvrops'kogo ruxu: perspekty'vy' ob'yednannya єvrops'ky'x narodiv. *Aktual'ni problemy' vitchy'znyanoi ta vsesvitn'oyi istoriyi*, 18, 223–238 [in Ukrainian].

49. Troyan, V.S., Kiridon, A.M., & Troyan, S.S. (2021). *Innovative Ansätze zur persönlichen Entwicklung und Verbesserung der Gesundheit: Paneuropäische Bewegung: historisch, politisch, identische Genese und Evolution*. Monografische Reihe Europäische Wissenschaft. Buch 4. Teil 9. Karlsruhe [in German].

50. Ustrjalov, N. (1929). *Problema Pan-Evropy*. Harbin: Otdelenie tipografii KVZhD [in Russian].

51. Vanessa Conze: Rezension zu: *Bond, Martyn: Hitler's Cosmopolitan Bastard. Count Richard Coudenhove-Kalergi and his Vision of Europe. Montreal 2021*. In: H-Soz-Kult, 08.12.2022, <www.hsozkult.de/publicationreview/id/reb-115138> [in German].

52. Villar, K. (1955). Popytki obedinenija Evropy mezhdum dvumja mirovymi vojnami. *Evropa (ot Napoleona do nashih dnei). Mify i dejstvitel'nost'*. Moskva [in Russian].

53. Yurkova, O.V. (2019). Ukrayns'ka Radyans'ka Entsyklopediya. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 2). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

54. Zapadnoevropejskaja integracija: proekty i real'nost'/ (1986). Moskva [in Russian].

55. Zusammenfassung der 51. Paneuropa-Tage in Aachen. <https://www.cdu-aachen.de/cdu/2025/zusammenfassung-der-51-paneuropa-tage-in-aachen/> [in German].

Received: 6.08.2025. Approved: 30.09.2025. Published: 1.12.2025.